

Do provincialismo ao rexionalismo protonacionalista

Justo Beramendi

Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-1473-0632

Manuel (Martínez) Murguía (1833-1923), fillo do boticario compostelán Juan Martínez e da guipuscoana Concepción Murguía, pasou os seus primeiros anos na Coruña até que o pai trasladou botica e residencia a Santiago. Malia os desexos paternos de que estudase Farmacia (titulación que daquela non existía na Universidade de Santiago), logo de graduarse en 1850 como bacharel en Filosofía e matricularse no curso seguinte no preparatorio de Medicina e Farmacia, abandonou os estudos para centrarse na súa vocación, que nese momento era a literatura.

E non só a literatura. Estaba moi recente aínda o pronunciamento progresista que iniciara Miguel Solís en Lugo o 2 de abril de 1846 contra do goberno moderado de Narváez. Os últimos episodios da súa derrota aconteceran nas rúas compostelás, algúns preto da casa dun Murguía de trece anos en quen causaron unha fonda impresión, segundo contaría el mesmo moitos anos despois. Nese pronunciamento participaron os primeiros provincialistas, universitarios e profesionais agrupados na Academia Literaria que deran en 1840-1846, en especial Antolín Faraldo, os primeiros pasos da afirmación de Galicia como suxeito histórico e político diferenciado. O fracaso do levantamento de Solís, os fusilamentos del e dos seus oficiais en Carral o 26 de abril e a represión conseguinte provocaron a desbandada deses pioneiros. Case todos fuxiron a outros lugares de España ou se exiliaron.

Porén, ficaron en Compostela algúns, como Antonio Neira de Mosquera e Domingo Camino, que abondaron para tender unha ponte coa xeración seguinte, mesmo creando un centro novo que continuou o labor do anterior: o Liceo de la Juventud, fundado en 1847 e instalado desde xaneiro de 1849 nos baixos do desamortizado convento de Santo Agostiño. Alí, entre bailes e veladas literarias, formouse a segunda fornada de provincialistas: os Aurelio Aguirre, Eduardo Pondal, Luís Rodríguez Seoane, Rosalía de Castro. Nese marco inicia Murguía a

súa andaina literaria dentro, como era inevitable, do estilo romántico dominante, escribindo en 1850, con 17 anos, a súa primeira novela, *Desde el cielo*, obra que publicará en 1854, e con bastante éxito, como folletín do xornal progresista madrileño *La Iberia*.

A súa vocación de historiador foi tamén moi precoz, aínda que non se traduciría en escritos de peso até moito despois. Segundo conta el mesmo no seu primeiro artigo sobre historia de Galicia, publicado en *La Oliva* de Vigo en 1856, levaba xa seis anos recollendo datos. Froito deste interese polo pasado de Galicia foi tamén o libro de lecturas *La primera luz* (1859), que o goberno declarou de interese para as escolas de Galicia.

Pero Compostela íalle quedando estreita. Aguilloado polas arelas de triunfo e se cadra tamén polas presións paternas para que estudase Farmacia en Madrid, cousa que non faría, o mozo Murguía marchou á conquista da Corte en 1853. Alí entrou en contacto cos círculos progresistas e demócratas que lle abriron a porta como redactor *free lance* de *La Iberia*, *La Crónica de Ambos Mundos*, *El Museo Universal*, *Las Novedades* ou *El Correo Universal*, cabeceiras onde tamén publicou en folletín algunhas novelas.

En 1854, outro pronunciamento antimoderado, que desta vez triunfou, abriu o chamado bienio progresista e novas facilidades para a prensa de esquerdas. Nesta onda Alejandro Chao e Juan Compañel fundaron en Vigo *La Oliva* (1856-57), periódico asemade progresista e provincialista, e chamaron a Murguía para dirixilo. Na súa primeira páxina campaba o lema “Todo por Galicia. Todo para Galicia”, que xa figurara en 1845 en *El Porvenir* de Antolín Faraldo. Dende as súas páxinas Murguía combinaba o apoio político expreso ao partido progresista con textos propios e doutros colaboradores que mantiñan viva a memoria dos “mártires de Carral” e desenvolvían a mensaxe galeguista. Pero o novo refluxo político en Madrid trouxo consigo a suspensión de *La Oliva* en 1857. E Murguía tornou á capital, onde seguiu coas súas novelas, as súas gacetiñas e as súas críticas literarias, colaborando nos mesmos periódicos que a plana maior da democracia española e asistindo a faladoiros desa tendencia. Nun deles iniciou noivado con Rosalía de Castro, coa que casou o 10 de outubro de 1858.

Un matrimonio do que nacerían sete fillos e que non o tivo doado nunca polas penurias económicas, os incesantes cambios de residencia entre Madrid, Santiago, A Coruña, Lugo, Simancas etc., e as frecuentes separacións provocadas, sobre todo, pola inestabilidade profesional de Murguía. Malia estas dificultades, a parella mantívose moi unida grazas en parte a que compartían unha mesma mentalidade democrática e un rexo galeguismo. Como ben sabemos, Murguía alentou en todo momento o traballo literario da súa muller, algo que daquela non estaba moi ben visto, e defendeu, ás veces con gran violencia verbal, a súa imaxe pública

antes e despois da súa morte. E o mesmo cabe dicir de Rosalía mentres viviu con respecto a el.

En 1859, Murguía retornou a Galicia para dirixir *El Diario de La Coruña*. Unha Galicia na que o Rexurdimento literario agromaba aos poucos, ben con poesías na prensa provincialista e nos primeiros xogos florais (A Coruña, 1861), ben con algúns libros que poñían os primeiros piares da literatura galega contemporánea, como *A gaita gallega* (1853) de Xoán Manuel Pintos e, sobre todo, os *Cantares gallegos* (1863) de Rosalía. E xustamente nestes anos prodúcese a gran mudanza da que xorde o Murguía asemade ideólogo e historiador, que elabora un concepto de Galicia que será a base do rexionalismo e o nacionalismo galegos até os anos sesenta do século xx.

En efecto, mentres continúa co seu labor de periodista enrolado no progresismo español, vemos como a novela e os relatos practicamente desaparecen da súa produción a partir de 1859, desprazados por títulos que anuncian as súas obras de madurez: en 1861, *De las guerras de Galicia en el siglo xv y de su verdadero carácter*; en 1862, o *Diccionario de Escritores Gallegos*; en 1865, *Efemérides de Galicia*. Unha mudanza que culmina neste último ano, cando remata o primeiro tomo da súa *Historia de Galicia*. Precedían a Historia propiamente dita o “Discurso preliminar” e as “Consideraciones generales”, dous textos que son o primeiro alicerce firme das ideoloxías do galeguismo político.

Non entramos aquí na análise historiográfica das súas obras nin na caracterización da ideoloxía emerxente que está detrás, por seren obxecto das outras intervencións desta mesa redonda, pero si temos que referirnos ao concepto de Galicia que conteñen para que se entenda o que segue. Recollendo a idea da orixe celta dos galegos, introducida por Vereá y Aguiar en 1838 e asumida despois por Faraldo nos anos 1840, Murguía considera que o pobo galego nace coa chegada e asentamento dos celtas, os seus “padres y generadores”. Estes celtas galaicos eran, segundo el, unha “nacionalidad” ben definida, dotada dunha *alma nacional* propia, enriquecida despois polo cristianismo. Ningún dominador alleo posterior (romanos, suevos, visigodos, casteláns) foi quen de alterar substancialmente o substrato étnico celta. Unha lingua propia, filla do latín pero na que el busca infatigable pegadas celtas, completou na Idade Media o canon da definición orgánico-historicista de nación (raza + terra + alma nacional + lingua + cultura popular), aínda que Murguía, polas circunstancias do seu tempo e pola súa propia fidelidade política ao progresismo español, de momento non chame nación a Galicia e prefira termos como nacionalidade ou reino.

Pouco despois de que Murguía completase esta primeira xeira da súa obra, chegou o gran cambio na dinámica política de toda España que abriu a revolución de setembro de 1868, a “Gloriosa”. Murguía sumouse á revolución actuando

como secretario da Junta Revolucionaria de Santiago. Eduardo Pondal animábao a presentarse ás eleccións ás Cortes Constituíntes nunha candidatura progresista ou demócrata, cousa que ao cabo non callou. En cambio, estivo seguramente detrás da iniciativa para artellar unha alternativa política provincialista. Non é aventurado albiscar as ideas e mesmo a prosa de Murguía detrás do manifesto “A Galicia” (*El Imparcial*, 7/I/1869) co que un grupo de “liberales gallegos” residentes en Madrid lles propoñía aos seus “compatriotas” participar nas eleccións nunha chamada Unión de Galicia:

Hállase la desventurada Galicia en un triste y deplorable estado de abandono: sólo la sincera unión de sus hijos podrá rescatar su ofendida dignidad y su merecida estimación en el concurso de todas las provincias de España.

E a continuación expoñen unha nómina de problemas e reivindicacións económicas, sociais e políticas que constitúe a versión máis completa do programa provincialista nun só documento. En contraposición, exaltan o “acto solemne y soberano del sufragio” e din que a Unión de Galicia ten como obxectivo facer imposible “la encarnación de candidatos extraños” e conseguir que a representación de Galicia corresponda exclusivamente a fillos do país.

Porén, esta proposta non vai adiante e durante o resto do sexenio a presenza dos provincialistas na primeira liña da competencia política é escasa e cando se dá é a título individual e máis como progresistas ou demócratas que como galeguistas. Pola súa parte, Murguía foi quedando politicamente relegado no rebumbio destes anos convulsos. Finalmente tivo que conformarse cun posto funcionalial relativamente modesto, que cando menos lle serviu para consolidar a súa traxectoria de investigador no Arquivo de Simancas, de onde pasou en 1870 á xefatura do Arquivo Xeral de Galicia. En 1875 a Restauración deixouno cesante.

A cesantía obrigouno a gañar outra vez a vida co periodismo. E, como en Galicia non atopou moitas oportunidades, tivo que volver a Madrid para dirixir unha nova empresa, financiada polo seu vello amigo Alejandro Chao: *La Ilustración Gallega y Asturiana*, que con diversos nomes durou de 1878 a 1882. Durante os seus tres anos e medio de vida, esta publicación foi o instrumento máis influente na reafirmación e no reagrupamento da elite tardoprovincialista.

Nestes anos e nos seguintes, os escritos e as actitudes de Murguía converterónse no maior punto de referencia do galeguismo. Aí está, por exemplo, o impacto dos seus artigos “La miseria en Galicia” (1880) ou “El hambre en Galicia” (1880) e, sobre todo, a serie “Irlanda y Galicia” (1881), que provocou unha gran polémica. O protagonismo de Murguía continúa no ano seguinte co premio ao seu traballo *El Foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*, no certame literario

celebrado en Pontevedra o 18 de agosto de 1882. Todo isto fixo que se achegasen ao galeguismo pequenos grupos dende a esquerda, como os federalistas de Lugo encabezados por Aureliano J. Pereira, e dende a dereita, como os tradicionalistas composteláns liderados por Alfredo Brañas.

Foron tamén anos de radicalización do seu galeguismo, que provocaría o salto do provincialismo ao rexionalismo, pero mantendo intacta a súa aposta de sempre polas liberdades modernas. E así diría en 1899:

El regionalismo, contra lo que sostienen sus adversarios, no acepta el absolutismo, ni predica la vuelta a lo que ya pasó para siempre jamás. Proclama muy alto que es por esencia régimen de libertad: el más grande y el más necesario. Está unido estrechamente a los principios liberales y en ellos se informa.

Pero este liberalismo seguía alimentándose dunha lectura da historia que lle ensinaba, entre outras cousas, que a evolución da humanidade cambiaba os sistemas económicos e políticos pero non as esenciais nacionais. As revolucións liberais, na súa primeira fase, resolveron a cuestión das liberdades individuais pero non sempre a da opresión das nacións en canto nacións. Por fortuna, pensaba Murguía, este erro empezaba a corrixirse co auxe de rexionalismos e nacionalismos sen Estado, que permitirían culminar o verdadeiro progreso político, aquel que concede tanta importancia á liberdade dos individuos coma á liberdade colectiva —nacional— dos organismos históricos naturais. As nacións sen Estado eran, xa que logo, axentes necesarios para que liberdade e progreso acadasen a súa plenitude.

En 1886, dende *La Región Gallega*, no seu artigo “¿Qué es nación?”, respondíase a si mesmo: “Es una comunidad natural de hombres unidos en común por la morada, el origen, las costumbres, el lenguaje, y que tienen conciencia de esa comunidad”. Ou máis concisamente como unha comunidade que ten “una raza, una lengua, un territorio, una historia y una conciencia de sí misma” (*El regionalismo gallego*, 1889).

En concordancia con estas ideas, supera nas súas obras da etapa rexionalista as limitacións que lle impidiran antes considerar Galicia como unha nación plena. Por exemplo, en *El regionalismo gallego* (1899), fala explicitamente de nación galega en tempo presente e establece a existencia de varias nacións diferentes no seo do “Estado español”, non da nación española:

Y nosotros no conocemos cosa más cruel y fuera de razón que contrariar tan por entero á un pueblo de más de dos millones de habitantes, que se diferencian de los demás que componen la monarquía española por todo, incluso por su

aislamiento. Tiene territorio perfectamente delimitado, raza, lengua distinta, historia y condiciones especiales creadas gracias á esa misma diversidad, y por lo tanto necesidades que ella sólo mide en toda su intensidad, aspiraciones que ella sólo sabe a donde llegan. Constituye, pues, una nación porque tiene todos los caracteres propios de una nacionalidad. Suiza no tiene más población, ni Bélgica más territorio.

Adiántase así á tese central de todos os nacionalismos subestatais do primeiro terzo do século xx: España non é unha nación, senón un conxunto de nacións que conviven politicamente, de grado ou por forza, no mesmo Estado. Neste punto, polo menos, Murguía supera o horizonte propiamente rexionalista e abre o camiño do xurdimento ulterior das ideoloxías nacionalistas expresas.

Esta evolución cara a un referente nacional galego plenamente asumido esixía tamén aumentar o peso discursivo do Outro nacional, responsable da prostración e asoballamento da nación propia. Murguía faino e formula a oposición ao Outro de modo que sexa posible un rexionalismo/nacionalismo autonomista pero non separatista. Por iso non nega que a súa nación pertenza á española, senón que nega que a nación española exista. Isto permite situar o ente histórico España, que agora non é nación, por riba e a salvo dos antagonismos nacionais. En cambio, se recoñecese simultaneamente a existencia da nación española e da nación galega, a única conclusión politicamente coherente sería o separatismo, á maneira dun Sabino Arana. Pero postulando que España é un Estado formado por máis de dúas nacións abre a posibilidade de crear un marco aceptable de convivencia, mediante unha remodelación dese Estado, que satisfaga a todas e asemade conserve e mesmo amplíe a unidade histórica hispánica. A separación non é, daquela, unha necesidade da identidade nacional —pois formar parte de España non implica ser subsumido por outra nación— senón simplemente un último recurso en caso de que se demostre imposible esa remodelación do Estado común. E o autonomismo non equivale á renuncia ao nacionalismo, senón a unha solución que, dadas as circunstancias, pode ser a máis aconsellable política e economicamente para a nación propia.

En conclusión, Murguía desenvolve nestes últimos lustros do século xix un concepto de nación galega plenamente diferenciada de calquera outra, a pesar de que os denotativos sexan aínda oscilantes (nación/nacionalidade/rexión/provincia) e de que non todos os rexionalistas asuman a radicalidade ideolóxica deste concepto que, por outra parte, nin sequera o propio Murguía leva ás súas últimas consecuencias político-programáticas.

Pero Murguía non se limitaba á elaboración teórica. Tiña ademais un crecente protagonismo público. O movemento de reafirmación do galeguismo recibiu un

bo impulso co seu retorno a Galicia en 1885, ano para el asemade trágico —pola morte de Rosalía— e fecundo. Alén de escribir *Los Precursores*, libro que establecía a historia do galeguismo para reforzar a súa lexitimidade, empezou a recibir o recoñecemento público ao seu xa longo labor. A súa autoridade medrara tanto daquela que, a proposta da Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago, foi nomeado Cronista Oficial do Reino de Galicia.

En 1886 elevou cualitativamente o listón da afirmación de Galicia, co gallo do certame organizado por *O Galiciano* en Pontevedra que presidiu. Por primeira vez nun acto deste xénero, todas as obras presentadas estaban en galego. Segundo as crónicas, Murguía dixo no seu discurso que “las lenguas son las verdaderas banderas nacionales: llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y a su sombra”. Estas afirmacións provocaron un gran rebumbio. A polémica desatada na prensa continuou decantando posicións e acordou novas vocacións rexionalistas.

Consciente da necesidade de contar cun órgano propio para difundir mellor esas ideas, en outubro de 1886 Murguía fundou e dirixiu en Santiago un novo periódico, *La Región Gallega*, que se estreou co artigo xa citado “¿Qué es nación?” no que aseguraba que Galicia reunía todas as condicións para selo. Tanto a cabeceira e a periodicidade como, sobre todo, a ousadía daquelas ideas no ambiente da época proclamaban claramente o nacemento dun rexionalismo protonacionalista. O feito de que, unha vez máis, a insuficiente acollida social obrigase a pechar a empresa ás poucas semanas non quería dicir que fose totalmente inútil. O exemplo atraía. En xaneiro de 1887 aparecía na Coruña *Galicia. Revista Regional*, expresión do rexionalismo predominantemente liberal asentado na cidade. Na mesma liña situáronse *O Galiciano. Paróla Galega* (1887), *O Novo Galiciano* (1888) e *A Tía Catuxa* (1889) en Pontevedra; *El Álbum Literario* (1888-1893) en Ourense; *O Antroido* (1886-1887) e *A Fuliada* (1887-1888) en Betanzos e outros.

Esta crecente afirmación rexionalista culminou en 1889-1890. O primeiro destes dous anos é o da publicación de dúas obras que son senllos fitos desa afirmación: *El regionalismo gallego* de Manuel Murguía e *El regionalismo* de Alfredo Brañas. Os ecos da obra murguiana aumentaron dentro e fóra do país. En marzo de 1890, o Centro Gallego de La Habana adheriuse por telegrama ás súas posturas rexionalistas, e en maio estreitáronse aínda máis os lazos co rexionalismo catalán mediante a conferencia *Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia*, que Murguía pronunciou en Barcelona, invitado pola Lliga de Catalunya.

Pero agora, e por primeira vez, os galeguistas non se conformaron coa reflexión teórica e a publicística, senón que se dotaron dun instrumento organizativo na procura dunha acción política propia: o Comité Central Regionalista, primeiro núcleo da Asociación Regionalista Gallega, fundado en Santiago en novembro

de 1890 baixo a presidencia de Murguía, que ademais dirixiría *La Patria Gallega* (1891-1892), órgano oficial da Asociación. Nesta converxían as tres tendencias ideolóxicas xa citadas: a liberal de Murguía, a tradicionalista de Alfredo Brañas e a federalista de Aureliano J. Pereira.

De momento, todos recoñecían a Murguía como máximo guieiro do rexionalismo, e, como tal, presidiu os dous actos de maior repercusión pública da ARG: o solemne traslado dos restos de Rosalía dende o cemiterio de Adina en Iria ao mausoleo de San Domingos de Bonaval en Santiago o 25 de maio de 1891, e os Xogos Florais de Tui de 24 de xuño, os primeiros que se desenvolveron integramente en galego, idioma no que tamén Murguía pronunciou o seu discurso.

Con todo, a convivencia entre o rexionalismo liberal de Murguía e o tradicionalista de Brañas resultou imposible. Brañas e os seus abandonaron a redacción de *La Patria Gallega* oficialmente por motivos persoais. Murguía contestou axiña, a primeiros de xaneiro de 1892, no plano político co artigo “Donde estábamos, estamos”, no que reafirmaba os seus postulados —por certo, cargando moito o acento na denuncia do caciquismo, do centralismo e da miseria e sometemento dos labregos— e rexeitaba o proxecto de mera descentralización administrativa presentado polos ministros Silvela e Sánchez Toca e insistía na procura dunha autonomía política real para Galicia.

Ese mesmo ano conseguiu o reingreso no Corpo de Arqueiros con destino na Biblioteca da Universidade de Santiago. Entre tanto, a ARG esmorecía. Por fortuna, un feito exterior revitalizouna en 1893: a formación na Coruña dunha Junta de Defensa para impedir o traslado da Capitanía Xeral a León. Os rexionalistas participaron moi activamente nos feitos da Coruña e na extensión a toda Galicia do movemento de solidariedade, convertendo ese conflito local case nun movemento de rebeldía rexional contra o poder central. En Santiago, o reitor da Universidade abriu expediente a Murguía e a Brañas pola súa adhesión pública á protesta, aínda que logo eses expedientes foron sobresidos.

O triunfo do movemento das xuntas de defensa, que conseguiu o seu obxectivo principal de manter a Capitanía Xeral na Coruña, deixou outra vez sen obxectivos claros á ARG, que acabou consumida pola incompatibilidade de liberais e tradicionalistas.

En 1893 Murguía foi trasladado ao arquivo da Delegación de Facenda da Coruña, posto no que ficaría até a súa xubilación en 1905 por cumprir a idade regulamentaria. Non lle quedou pensión por non contar cos anos de servizo suficientes. Na Coruña, malia a desfeita da ARG, continuou co seu activismo, liderando o grupo de rexionalistas coruñeses, a maioría de orientación liberal, que mantivo a súa cohesión grazas ao faladoiro que se celebraba na Librería Regional de Carré, alcumada sarcasticamente de “Cueva céltica” polos antigaleguistas.

Pero os da cova asumiron decontado e con orgullo o alcume e galeguizárono. Ás súas reunións, que supliron durante un tempo a ausencia dunha verdadeira organización, asistían tamén con maior ou menor asiduidade, alén de rexionalistas doutros lugares que estaban de paso na cidade, persoas non rexionalistas, como os republicanos Ramón Pérez Costales e Segundo Moreno Barcia ou mesmo Emilia Pardo Bazán. Deste xeito chegou a ser o foco intelectual continuo máis vivo da Coruña fin secular e del naceron as iniciativas máis importantes do galeguismo nese momento: a creación da *Revista Gallega* (1895-2007), o himno galego, a Escola Rexional de Declamación e finalmente a Liga Gallega da Coruña en 1897.

Pero no conxunto de Galicia o rexionalismo tocou fondo en 1894-1896. O único grupo local que funcionaba como tal era o coruñés, e moi limitado á actividade publicística, case toda a través do seu voceiro: campañas a prol da lingua galega ou en contra do estanco do sal e da suba dos consumos; ataques ao carlismo e reafirmación do liberalismo; apoio aos rexionalistas cataláns, e pouco máis.

Así as cousas, na primavera de 1897 os integrantes da Cova Céltica decidiron que cumpría saír da inoperancia e convocaron unha reunión para o día 30 de abril, na que se acordou fundar a Liga Gallega, a segunda organización política da historia do galeguismo. Asistiron case todos os seus membros, pero non Murguía. Por primeira vez en catro décadas non estaba na primeira liña. Tampouco formou parte despois da dirección da Liga. Iso si, foi nomeado presidente de honra. Dada a ausencia de discrepancias de fondo neste momento no galeguismo coruñés, temos que deducir que foi el quen, con 63 anos, decidiu retirarse ao papel de mentor en segundo plano e dedicarse case en exclusiva á erudición e ao labor cultural.

Anos despois recuperou protagonismo, pero non político, coa creación da Academia Gallega. O seu longo proceso de xestación é ben coñecido. A primeira proposta fora a de Aureliano J. Pereira en 1886 para ter un instrumento de unificación e normalización da lingua. Pero o proxecto non se retomou até 1894 polo grupo da Coruña para caer de novo no esquecemento. O impulso definitivo veu en 1904 cun artigo de Murguía en *La Temporada* de Mondariz, reproducido en 1905 polo semanario *Galicia* da Habana. Alí prendeu a idea grazas á iniciativa do impresor Fontenla Leal, o crego brañista Esmorís e Curros Enríquez, que promoveron a Asociación Iniciadora e Protectora de la Academia Gallega. Sumáronse decontado a Liga da Coruña e outros rexionalistas a título individual. Superados os inevitables conflitos localistas e persoais, creouse na Coruña outra comisión, presidida por Murguía, que cooperou coa de Cuba. A primeira sesión constitutiva da Academia tivo lugar o 4 de setembro de 1905 na Casa do Consulado. Tras algunhas tensións, ao cabo cedeuse ás preferencias dalgúns forzas vivas da cidade e creáronse senllas presidencias de honra para Emilia Pardo Bazán e Ramón Pérez Costales, reservando a presidencia efectiva para Murguía. A sesión

inaugural celebrouse o 25 de agosto de 1906. Murguía non asistiu, probablemente polas súas diferenzas con Pardo Bazán, e o seu discurso foi lido por Manuel Banet Fontenla. A condesa tampouco foi e limitouse a enviar unha carta.

Presidente da Academia até a súa morte, dedicoulle nesta derradeira etapa da súa vida todas as súas enerxías. Xa ancián, viviu tanxencialmente o reagromar rexionalista da Solidariedade Galega en 1907. Aínda que a súa sinatura aparecía, por exemplo, na nova publicación rexionalista *A Nosa Terra* (1907-1908), tratábanse de colaboracións marxinais e moi breves ou ben de reproducións de escritos anteriores, todas coa finalidade obvia de aproveitar o impacto propagandístico dun nome cun prestixio difícil de superar na Galicia do momento. Pero a actividade propiamente política estaba xa totalmente nas mans dos seus discípulos. Por iso non figurou entre os integrantes da Junta Solidaria da Coruña nin entre os oradores do gran mitin solidario de 7 de outubro de 1907, no que a cidade puido escoitar as voces de Nicolás Salmerón, Juan Vázquez de Mella, Manuel Durán i Ventosa e outros.

A súa presenza en actos públicos limitábase aos de índole patriótico-cultural, como a velada fúnebre en honor de Curros Enríquez, que se celebrou o 3 de abril de 1908 no Teatro Principal co gallo da chegada dos seus restos dende Cuba, ou o acto que organizou a Academia co mesmo motivo tres días despois.

O 17 de maio de 1913 fíxoselle na Coruña unha magna homenaxe no seu oitenta aniversario. Antes de morrer, o 1 de febreiro de 1923, aínda puido contemplar o nacemento das Irmandades da Fala en 1916 e o triunfo das súas ideas coa conversión do rexionalismo en nacionalismo na I Asemblea Nacionalista, celebrada en Lugo en novembro de 1918. Porén, mantívose totalmente afastado destes serodios froitos das sementes que el espallara durante tanto tempo, dende os remotos e ilusionados días daquela xuventude loitadora a prol das liberdades modernas e do autogoberno de Galicia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2000). *Murguía: vida e obra*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2003-2005). *Cartas a Murguía*. A Coruña: Fundación Barrié. 2 vol.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2005). *Correspondencia da familia Murguía-Castro e outras cartas*. Padrón: Fundación Rosalía de Castro
- Beramendi, Justo (1998). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

- Beramendi, Justo (2000). Un ideólogo singular: Manuel Murguía e as bases da nacionalidade de Galicia. *Boletín da Real Academia Galega*. 361, 73-118. <https://doi.org/10.32766/brag.361.186>
- Beramendi, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Bouza Brey, Fermín (1933). O ideario político de Murguía. *El Pueblo Gallego*. 13/III/1933, 1.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1977). Murguía contra Valera. *Grial*. 55, 102-105.
- Castelao, Alfonso Rodríguez (1945). *El regionalismo gallego de Murguía*. *Galeuzca*. 5, 209-213.
- Davies, Catherine (1981). Manuel Murguía, Rosalía de Castro y *El Museo Universal*. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 96-97, 427-452.
- Fernández del Riego, Francisco ["Cosme Barreiros"] (1955). Don Manuel Murguía en la voz de su hija Gala. *Galicia Emigrante*. 16.
- Fraguas, Antonio (1979). *Manuel Murguía*. A Coruña: Banco del Noroeste.
- García Acuña, José (1933). Murguía poeta. *Boletín de la Real Academia Gallega*. XXI (248), 173-179.
- García Pereira, M.ª do Carme (1978). Teoría da lingua galega en Murguía. *Grial*. 61, 363-366.
- Máiz, Ramón (1984a). *O Rexionalismo galego. Organización e ideoloxía. 1886-1907*. Sada: Edicións do Castro.
- Máiz, Ramón (1984b). La construcción teórica de Galicia como nación en el pensamiento de Manuel Murguía. *Estudios de Historia Social*. 28-29, 133-148.
- Mato Domínguez, Alfonso (1981). *Historiografía y nacionalismo. La construcción histórica de Galicia por los historiadores gallegos del siglo XIX y primer tercio del XX*. Tese de Licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Murguía, Manuel Martínez (1856). Literatura. De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial. *La Iberia*. 24/XII/1856.
- Murguía, Manuel Martínez (1858). Poesía gallega contemporánea. *El Museo Universal*. 30/I/1858, 11; 28/II/1858, 30; 30/III/1858, 42.
- Murguía, Manuel Martínez (1859). *La primera luz. Libro de lectura para uso de las escuelas de primeras letras de Galicia. Contiene veintisiete lecciones sobre geografía e historia de Galicia, y biografías de los más distinguidos hijos de este antiguo Reino*. Vigo: Imp. Juan Compañel. 2ª ed.: Lugo, Soto Freire, 1868.
- Murguía, Manuel Martínez (1861a). De la censura de novelas y de su inutilidad. *Revista de la Crónica de Ambos Mundos*. 9, 1-5.

- Murguía, Manuel Martínez (1861b). *De las guerras de Galicia en el siglo xv y de su verdadero carácter*. A Coruña: s.i.
- Murguía, Manuel Martínez (1862). *Diccionario de Escritores Gallegos*. Vigo: Imp. Juan Compañel.
- Murguía, Manuel Martínez (1865a). Efemérides de Galicia. *Almanaque de Galicia para uso de la juventud elegante y de buen tono: dedicado a todas las bellas hijas del país*. Lugo: Imp. Soto Freire, 3-7.
- Murguía, Manuel Martínez (1865b). *Historia de Galicia. Primer Tomo*. [Precedido do “Discurso preliminar” e as “Consideraciones generales”]. Lugo: Imp. Soto Freire. 2ª ed. costeadada polo Centro Gallego de La Habana, A Coruña: Lib. de D. Eugenio Carré, 1901.
- Murguía, Manuel Martínez (1866). *Historia de Galicia. Segundo Tomo*. Lugo: Soto Freire. 2ª ed. costeadada polo Centro Gallego de La Habana, A Coruña: Lib. de D. Eugenio Carré, 1905.
- Murguía, Manuel Martínez (1879a). Nuestro pensamiento. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 1, 1-2.
- Murguía, Manuel Martínez (1879b). ¿Desaparecerán los dialectos? *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 21, 251-252.
- Murguía, Manuel Martínez (1880). La miseria en Galicia. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 14, 177.
- Murguía, Manuel Martínez (1881). Irlanda y Galicia. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 11, 123-124; 12, 134-135; 14, 158-159.
- Murguía, Manuel Martínez (1882). *El Foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*. Memoria premiada en el Certamen Literario celebrado en Pontevedra el 18 de agosto de 1882. Madrid: Lib. de Bailly Bailliere.
- Murguía, Manuel Martínez (1884). *El arte en Santiago durante el siglo xviii*. Madrid: Est. Tip. de Fernando Fé.
- Murguía, Manuel Martínez (1885). El 23 de abril de 1846. Recuerdos. *La Voz de Galicia*. 4/IV/1885.
- Murguía, Manuel Martínez (1886a). *Los precursores*. A Coruña: Latorre y Martínez eds.
- Murguía, Manuel Martínez (1886b). ¿Qué es nación? *La Región Gallega*. 1, 1.
- Murguía, Manuel Martínez (1886c). Galicia regionalista. Discurso pronunciado en el Certamen Literario Musical organizado por O Galiciano en Pontevedra, 9-10 de agosto de 1886. *La España Regional*. II, 69-81.
- Murguía, Manuel Martínez (1888a). *Galicia. Sus monumentos y artes. Su literatura e historia*. Barcelona: Daniel Cortezo.
- Murguía, Manuel Martínez (1888b). *Historia de Galicia. Tercer Tomo*. A Coruña: Lib. de D. Andrés Martínez Salazar.

- Murguía, Manuel Martínez (1889). *El regionalismo gallego. Ligeras observaciones por... al discurso leído por el señor D. Antonio Sánchez Moguel en su recepción en la Real Academia de la Historia, de Madrid, el 8 de diciembre de 1888*. La Habana: Imp. y Papelería La Universal de Ruiz y Hno. [Publicado tamén en *Galicia. Revista Regional*. 3, 151-164; 4, 233-254; 5, 257-272].
- Murguía, Manuel Martínez (1891a). Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia. Conferencia dada por D.... en la Lliga de Catalunya en mayo de 1890. *La Patria Gallega*. 6, 1-4; 11, 1-3; 2 (15/I/1892), 1-4.
- Murguía, Manuel Martínez (1891b). Juegos Florales de Galicia celebrados por primera en la ciudad de Tuy el día 24 de junio de 1891. Discurso d'o presidente Don... *La Patria Gallega*. 7-8, 1-6.
- Murguía, Manuel Martínez (1891c). *Historia de Galicia. Tomo IV*. A Coruña: Lib. de D. Eugenio Carré.
- Murguía, Manuel Martínez (1892). Donde estábamos, estamos. *La Patria Gallega*. 1, 1-3.
- Murguía, Manuel Martínez (1898). *Don Diego Gelmírez*. A Coruña: Lib. de E. Carré.
- Murguía, Manuel Martínez (1904). Necesidad de la formación de un diccionario de la lengua gallega. *La Temporada en Mondariz*. 16, 2-3.
- Murguía, Manuel Martínez (1905). Discurso en el solemne acto de coronación del Poeta gallego Curros Enríquez. *Revista Gallega*. 11/II/1905.
- Murguía, Manuel Martínez (1907a). Fraternidad Gallega. Lugo y La Coruña. *A Nosa Terra*. 1, 1-2.
- Murguía, Manuel Martínez (1907b). La región gallega. *A Nosa Terra*. 10, 1-2.
- Murguía, Manuel Martínez (1913). *Historia de Galicia. Tomo V* [incompleto e fóra de venda]. A Coruña: Imp. Ferrer.
- Murguía, Manuel Martínez (1917). De la importante influencia que en su tiempo tuvo la obra literaria de Rosalía de Castro. *La Temporada en Mondariz*. 22/VII/1917.
- Murguía, Manuel Martínez (1919). Eduardo Pondal e a súa obra. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 248-249, 184-192.
- Rabuñal, Henrique (1999). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1920a). O sentimento da Terra na raza galega. *Nós*. 1, 4-9.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1920b). Galizia Céltiga. A Don Manuel Murguía respetosamente. *Nós*. 3, 5-14; 5, 6-12.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1934). Manuel Murguía. *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*. VI, IX-XLVI.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1976). *Manuel Murguía*. Vigo: Galaxia.

- Rodríguez, Francisco (1988). *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega.
- Rodríguez González, Eladio (1923). Don Manuel Murguía. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 150, 235-241.
- Varela, José Luis (1953-1954). Cartas a Murguía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 25, 279-294; 27, 125-141; 28, 293-307.
- Varela, José Luis (1958). *Poesía y restauración cultural en Galicia en el siglo XIX*. Madrid: Gredos.
- Varela Jácome, Benito (1948). Una carta inédita de Juan Manuel Pintos a Murguía. *El Museo de Pontevedra*. V, 185-186.
- Varela Jácome, Benito (1951). Emilia Pardo Bazán, Rosalía de Castro y Murguía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 20, 405-429.